

postzavetni monopol

(socijalizam, ideologija, ustav)

radivoj stepanov

1. SOCIJALIZAM — APOTEZOZ IDEOLOGIJOM

Daleko pre nego što je zapao u duboku i globalnu krizu, socijalizam je kratko ali i prilično precizno dijagnostikovan kao jedna **gigantska ideološka koncepcija**.¹ Doduše, startujući na čisto **korespondentskoj**, i krajnje hipotetičnoj ideji **prelaznog razdoblja**,² u, kako se (to) uobičajeno kaže, konkretnim istorijskim okolnostima, socijalizam »isprva« nije ni imao veliki izbor puteva i nacina sopstvenog legitimisanja. Bez adekvatnog tradicijskog i teorijskog utemeljenja, posezanjem za ideologijom socijalizam ustvari pribegava svojevrsnoj **autolegitimaciji**! Tako se autolegitimacija socijalizma putem ideologije promoviše u njegovu samodovoljnost, samosvojnost i samobitnost. Ideologija socijalizam hermetizuje, izoluje od »ostalog sveta« i civilizacije, od istorije i tradicije, od samog čoveka i umstvenih zakona, kritike i samokritike (bez traumatičnih posledica), od savremenosti i budućnosti, kreacije i re-produkcije.

Genetski tok ideologije u socijalizmu očuvaju tri izrazite hronološke stanice; adolescentna faza socijalizma kada je ideologija **socijalna ekstaza**; dalja faza, kada ideologija evoluira kao politička **faza**, najzad, u dubokoj krizi (agoniji) socijalizma ideologija je već sistemska **metastaža**. Najpre se socijalizam poslužio ideologijom, a onda ideologiju samim socijalizmom. Ideologija se kako dobro primeće Kolakovski, u socijalizmu od »dodataka sistemima ili njegovog pomoćnog oruda transformiše u «apsolutni uslov njegovog postojanja».³

U krajnjoj konsekvenciji socijalizam je stvorio imperiju čiji je princip legitimizacije bio isključivo njegov ideološki sadržaj: upravo činjenica, da je nova država utelovljenje interesa svih radnih ljudi, posebno radničke klase, te da »reprzentuje« njihove želje i aspiracije... Socijalizam se ne može ni na koji način lišiti ideologije jer je ona ugradena u sam poredek i zbog toga u njemu igra potpuno drugu ulogu nego u sistemu čiji principi legitimizacije potiču bilo po izboru, bilo po nasledju monarhističke harizme.⁴ Nužno se igrajući ideologijom, socijalizam je daleko više izgubio nego što je dobio. »Dobijena« je ogromna količina prvida, fascinantnog političkog voluntarizma, a u krajnjoj liniji poraznog bilansa; jalovih rezultata i nezavidne, četiridecenjske trajnosti. Izgubljen je »ontološko — fenomenološki smisao... principa svjesno umeće i slobodno voljne konstitucije i regulacije povijesnog kruga života čovjeka koja samu sebe posreduje vlastitom predstavom socijalne pravde«.⁵ Bivstvujući po ideologiji, socijalizam je samo obnovljena varijanta današnjeg mitskog proleteriata čovjeka zbog »prodaje dušu davolu«.

Prema scenariju ideologije socijalizam je postavljen, programiran i štićen kao nepriskosnoveni, neupitni i zakoniti društveni model i monopol. Sve što jeste, i sve što treba da bude stavljeno je u funkciju njegove metafizike i apsolutizacije. Tom cilju podredene su civilizacijska i tradicijska obeležja, naprosto: »svi ljudski, društveni i prirodni resursi: prošlost, sadašnjost i budućnost zajednice«.⁶

2. HOD »PO MUKAMA«: IDEJE, IDEAL — LOGIJA, IDEOLOGIJA

Svaka je ideja, mudro veli Sioran, sama po sebi, neutralna, ili bi trebalo da bude takva; čovek je, međutim, oživljava, odslikavajući u njoj svoje strasti i svoje mahnitosti; isprijava, pretvorena u ubedenje, ona se užljebljuje u vremenu, poprima oblik zbijavanja: tako se obavlja prelazak od logike ka epilepsiji... Tim putem nastaju ideologije, učenja i krvave lakrdije.⁸

Ideal — logije su neke vrste srednjeg pojma između ideje i ideologije. Ideal — logija je dimenzija ili faza ideologije.⁹ Ona se može definisati kao »skup idealova kojim društvene grupe po cenu istine opravdavaju, odnosno diskredituju jedan poredek društvene moći ili snage koje mu se suprotstavljaju«.¹⁰ Time što se ideologija vezuje za neistinu (»po cenu istine«) omogućeno je pravljivanje značajne diferencije između **neideološkog formulisanja i obrazlaganja idealâ**, sa jedne i ideal — logije, na drugoj strani.¹¹

Što se ideologije tiče, ona se može definisati kao »skup ideja koje skrivaju posebne, naročito klasne interese, prikazujući ih kao meta — istorijske: bogomdane, prirodne, opštedruštvene, opšteliudske, racionalne i sl.«.¹² Intencija ideologije je da opravda odnosno diskredituje postojeće društvene moći ali i moći koja bi nju (prema tim idejama) trebalo da zameni. Ideologije tokom istorije obično nastaju kao, tzv. »iskriviljene svesti« ali kako se vremenom sve više troše, preovladuje svesni napor da se po cenu istine odbrane; moglo bi se reći, da po cenu svoje odbrane kompromitujу sve još ideološki intaktne vrednosti društva ili zajednice ljudi.

Hod »po mukama«, ili »muke sa ideologijom« u socijalizmu počinju i vidljive su kada njeni integrativni kapaciteti ekonomski krahiraju, moralno i institucionalno se bespovratno kompromituju, a duhovno do dna iscrpljuju. Zapravo onda, kad su svi resursi (zalihe) smisla jednog ideološkog koncepta društva **istrošeni**, ili, kako kaže Habermas, kad su **iscrpjeni** (presušeni) legitimacijski i motivacijski potencijali Ideje. A tada je, naravno na delu kriza (društva). Drugim rečima, sposobnost

ideologije, u socijalizmu takođe, i pored nenadmašnog lukavstva birokratsko — političarskog uma da koordinira i poveže kolektivnu delovanja u kreativističkom i konstruktivističkom pravcu postaje toliko neuverljiva i bleda, da se mogućnost rešavanja konflikata i brojnih društvenih aporija približava nuli ili se sa njom izjednačava. »Čiste makijavelizam stupa tada na društvenu scenu kako bi se produžio vek trajanja odsluženim, obezvredenim, izrabljenim i neproaktivnim idejama i konцепцијama, koje više dakako ne vrede, (ako su i ranije imale smisla), ali i dalje (i po svaku cenu) nastoje da ostanu dominantne i neosporive, a njihov inspirator i protagonist u svojstvu istorijski vodeće idejne, duhovne i političke snage društva.

Ideologija je uspešno obavila svoju misiju; isprljala je ideju i nagnala u ubedjenje: kao opšte nekritičko povlađivanje jednom uverenju, nasuprot **partikularnom** kao monopolističkom proizvodjenju takvog uverenja.

3. JUGOSLAVIJA: »KONTINUIRANI PROVIZORIJ.«

U reprodukciju jugoslovenskog post-revolucionarnog društveno-državnog i ustavno-pravnog sklopa **ontogenetski** je ugrađen (aveden) ideološki faktor koji je ovu zajednicu učinio »kontinuiranim provizorijem«¹³ i teškim višedecenijskim **apstinentom** univerzalnih, civilizacijskih i demokratskih tekovina i političkih institucija modernog doba. (Otuda Jugoslavija spada u retku, ako ne i u jedinstvenu zemlju u svetu koja prvenstveno svojim državnim ustrojstvom i društvenim odnosaima neprekidno upućuje na pitanja o smislu i opravdanosti svog postojanja.¹⁴) Pojam moderne države kao političke zajednice je »jedinim potezom političkog pera revolucije« istorijski zbrisana, i na mesto njega »ideološkim hokus — pokus trikom« upisan konceptualno neaproveren a operacionalo krajnje uprošćen i pojednostavljen model »integralnog samoupravljanja«. Na praktično-institucionalnom i globalno-sistemskom planu, to znači da su pokušane demokratsko-političke formule pravne države, civilne demokratije, podele vlasti, kontrole vlasti, javnosti rada političko-državnih organa, slobodnog tržišta, neograničenog kretanja kapitala — rada — ideja, političkog pluralizma, ustavnog garantovanja sloboda i prava čovjeka i građanina, **supstutisane** arsenalom glomaznih, skupih i nefunkcionalnih poluga socijalističkog samoupravljanja: udruženi rad i radno društvo, društvena svojina, dogovor na ekonomiju, autonomno samoupravno pravo, diktatura proletarijata, delegatsko odlučivanje, društveno i samoupravno planiranje, politički monizam, samoupravno interesno organizovanje, samostalni lični rad sredstvima u svojini gradana, te, ustavno garantovanje sloboda i prava pod uslovima određenim zakonom, i sl.

U Jugoslaviji, samoupravni socijalizam, kao jedna varijanta ideološke koncepcije socijalizma, naspram, recimo real socijalizmu ili etatičkom socijalizmu, se legitimise **agilnom ideološkom ofanzivom i penetrantnom političkom kombinatorikom**. Ideologija i eshatologija (politička religija) postaju instrumenti aktivnog dejstva »prevazilaženja« pa i »potiranja« postojećih (a i postajućih) društvenih struktura, živih činilaca i institucija (sistema). Zbog toga se one svom snagom (represije), veština (ideološko-religijskom carolijom) i upornošću obrušavaju na **dva temeljna** i po njih jedino suspendujuća umstvena i »ziva« činioča i uzroka: na čovjeka — **Gradanina**, i na: **pravo — Ustav**.

Ideologija i politička eshatologija prvi zadatak »rešavaju« **političko-pravnom desubjektivacijom čovjeka i gradanina**, zapravo politički-pravno antiindividualističkim konceptom, a drugi zadatak, **kontinuiranim obezređivanjem ideje prava**, a u tom smislu obezličavanjem i obespravljanjem Ustava.

Jednu moguću nedoumicu koja vreba iz prethodne konstatacije, valja odmah otkloniti i na nju treba upozoriti: »ima čovjeka u Ustavu i političkom programu, kao što ima i Ustava u političkom sistemu socijalizma i samoupravljanju. Ali ni čovjek a ni Ustav ne pojavljuju se niti predstavljaju meru društvenog sistema, meru »za sebe« i ljudsku granicu međusobne uvažavanosti i tolerancije, dakle meru socijalizma, nego obratno, **ideologija je mera čovjeka i Ustava**.

4. IDEOLOGIJA KAO MERA (ANTIINDIVIDUALIZMA) ČOVJAKA.

U okviru državno partijske ideologije i eshatologije podstican je podanički duh i poltronika svest čovjeka i gradanina. Tako utvrđenim, oktisanim kao »podarenim« bon-tonom sprečavan je i predupredavan svaki spontanitet, svaka autentična samoorganizovanost i samoorganizacija, svaki oblik »inokosnog ponašanja«, naprosto svaka sumnja u postojeći institucionalizovani politički vjeruju i oficijalnu političku religiju.

Kad se pažljivo isčitava postojeći Program političke partije kao i ustavi, nije teško uočiti da su oni dosledno skrojeni, u svim bitnim delovima, kao rigidna mera antiindividualizma; čovjek, gradanina i pojedinac su suspendovani spram društva, zajednice ili kolektivističke asocijacije. Individua, njene ljudske i političke potencije supstitusane su ili utopljeni u pravim pojmovnim i jezičkim rašomonijadama (koje se teško razumeju i malo ili gotovo ništa ne znače): »socijalistička samoupravna demokratija kao poseban oblik diktature radnike klase i svih radnih ljudi«; »vlast radničke klase u savezu sa svim radnim ljudima grada i sešta«; »društvo kao slobodna zajednica udruženih proizvodnja«; »pripadanje radničkoj klasi i narodima koji su revolucionar i stvaranjem socijalističkih društvenih odnosa stupili u novu epohu svoje istorije«; itd.¹⁵

I tako, preko partijskog programa do ustava, i od ustava do ustanova, ljestvi se jedan po jedan sloj memorije na civilno i demokratsko počelo modernog društva i države (kojemu pripada i socijalizam). Monopartijska država (Puhoški veli: partijna država) nemilice troši oskudnu socijalnu supstancu demokratskog karaktera socijalizma i članove zajednice u »dobrovoljnem rostvu« svodi na podanike režima. Namesto mudrog i civilizacijski jedino opravdanog podsticanja civilne demokra-

tije i pravne države, kontrole vlasti, javnosti, istorija »se vraća« od strane jednog svetonazora na popravni ispit i bezrazložno obara, ili čak potpuno niveliše.

Otuda je krajnji učinak, pa i sudska svih naših postrevolucionarnih ustava, a i zajamčenosti ljudske individualnosti u njima, da se u sve kraćim vremenskim rokovima i sve bržim zamajcima društvene krize (socijalizma) tanjio ontološki dotok njihove civilizacijske, civilne i demokratske legitimnosti.

5. »ZAGONETKA« USTAVA (IDEOLOGIJA KAO MERA USTAVA).

Ideologija je u socijalizmu obezvredila samu Ideju prava, a sa tim i Ustav kao tržišno mesto prava. Pravna forma — koja se mora izvesti pod stegom Ideje prava — dobija rang formalizma, de facto proizvoljnim raspolažanjem suštastvenošću i sistemom prava. Otuda, svoje prvo, bez presedana najčudovitije nasilje (nasilništvo) koje izgleda, u istorijskoj perspektivi ne prolazi neosvezeno, adolescentna monopartijska socijalistička država izvela je sračunato, na Ustavu, po nekakvom »postzavetnom« scenariju, potcenjujući, reklo bi se, isuviše tradicionalnu snagu norme i precenjujući, pa i glorificujući artističku uverljivost ideologije.

I bi odmah u socijalizmu *Ustav*, i bi smišljeno žrtvovan; uvek uz aklamaciju i klicanje naroda raspinjan, spektakularno i uz pompu pohrnjivan ili odbaćen u makulaturu. Ali odmah bi se zatim oživljavao mit ustava, a kao i svaki ni nalik zbilji i bez ikakvog životnog učinka.¹⁸⁾ Ustav i kad je donošen pre partijskog programa samo je anticipirao moguću poruku i politički duh takvog političkog dokumenta, a kad je donošen i usvajan posle partijskog programa predstavlja »drugu formu« — instrumentalizaciju politike.

Ideologiski utemeljen, zatvoreno a istovremeno voluntarističko razumevanje ustava po sebi odbacuje mišljenje ustava kao kritičko promišljanje otvorenih mogućnosti, što se najizrazitije ispoljava u fazama ustavnih promena. Pritom uopšte nema značaja da li je u pitanju amandmanska ili totalna revizija. Socijalistički ustav može biti do krajnosti čvrst u proceduralnom smislu, ali je on uvek meki ustav u materijalnom smislu jer se sadržaj promena ne utvrđuje u ustavnom proceduru — već negde drugde. To je i osnovni razlog što ustavna blokada u socijalizmu, kada do nje dođe, postaje krunski dokaz za sistemom ugradenu blokadu ustavne države.¹⁹⁾

Otuda, svi naši posleratni ustavi, a bilo ih je podosta, ne računajući amandmanske i totalne revizije ustava, i pored ritualnog donošenja, proglašavanja i objavljanja, nota bene, nikada, odista nikada nisu stupili u dejstvu, oni zapravo nikako nisu ušli u društvene tokove i cirkulisali sa odgovarajućim pozitivnim aksiološkim predznakom!

Dugi niz godina (u posleratnom razdoblju) Ustav u Jugoslaviji ne samo što nije bio moguć, već kako se čini, i kad je bio moguć, stvarno nije bio poželjan i potreban. Pošto, naime društvena konzistencija ne polazi od individualnih prava, od gradanina, nije izgrađen ni sistem formalnog regulisanja društvenog delovanja, koje onda svoje težište ima u Ustavu.²⁰⁾ Društvena integracija obavlja se uvek drugim kanalima i izvan ustavnih rešenjima, a ono što se naziva Ustav, predstavlja samo jedno od pomoćnih sredstava za institucionalizovanje jedne slike sveta i jednog eminentno političkog programa. Ustav postaje zamisliv samo kao druga forma partijskog programa. Jugoslovenski ustav je od samog početka predstavlja nastavljanje, vodenje partijsko — političkog programa drugim sredstvima i on to do danas nije manje nego što je bio pre pola veka.²¹⁾

Ali kada je reč o Programu SK, kao izvorištu političkog programa, onda se dalje mora ustanoviti da je to u osnovi predmoderno stajalište, ili u najboljem slučaju to je program za industrijsku revoluciju sa svim nasilnim posezanjem u materijalne, ljudske i prirodne resurse. Paradox: dok se naširoko tematizira »postmoderna situacija«, dok se kritikuju patološki momenti i nanosi na modernoj, branio se znatan deo partijskog političkog programa koji se i nije osveštano izložio samorefleksiji.

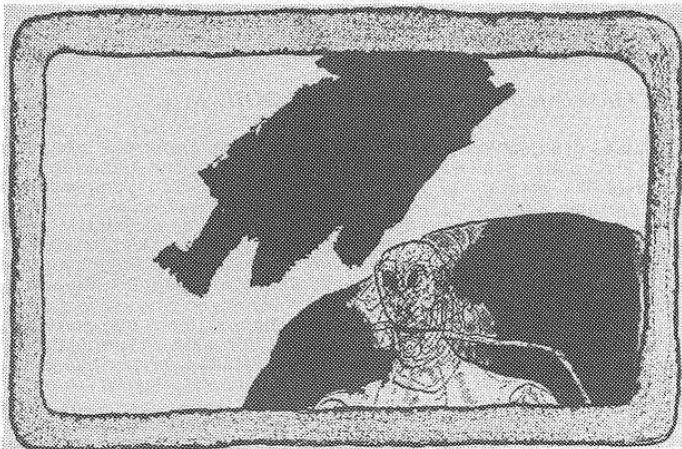
Pošto je jasno da socijalistički Ustav predstavlja sekularizovani i proširenji partijski program, ne treba od njega ni očekivati neke posebne učinke. Ustav u našoj zemlji nije postao problematičan zato što se nešto sa njim samim desilo, nego isključivo zbog toga što se sa njim nije ništa očekivano dogodilo, primereno osvedočenim civilizacijskim vrednostima i demokratskim tradicijama.

Doduše, od pre izvesnog vremena, »stanje stvari« se nesumnjivo promenilo! Zapravo utoliko što ustav u Jugoslaviji danas uopšte nije moguć, ali je paradoxalno, više no ikad ranije stvarno i preko potreban.

Paradno unapreden iz norme, koja u krajnjoj liniji uvek nešto jest, u političku povetu koja ipak treba i da se dokaže, i preprišen sebi u polju delovanja raznih socijalnih strujanja i sila, iz dana u dan evidentno raslo opterećenje (preostatak) jugoslovenskog ustava, i to u istoj srazmeri u kojoj se smanjuje opterećenje, vera u monopartijski program. Drugim rečima, oni zadaci koje partijski program više nije u stanju da rešava, automatski se prebacuju na ustav, sa prilično neobrazloženom nadom da bi on mogao regulisati i rešiti unutrašnje napetosti globalne društvene zajednice. Dakle, što partijski program manje obavezuje, to se od ustava više očekuje. Dok je ranije služio kao politička kulisa, sada najednom, na njega se gleda kao na magični rekvizit koji treba da postane autonomni regulator kolektivnog delovanja. Dakako ovaj zahtev je iluzoran. Jer ustav ne samo što ne može odjednom da postane ono što nikada nije ni bio (a trebalo je) već njegova snaga i autoritet ni u fazi krize društva još ne zadobijaju obaveznost i autonomost. Sve što je u ustavu izvedeno je iz političkog programa, dakle posredno izvedeno. Zato trošnost političkog programa istovremeno povlači i kolapsom ustava. Nemoguće je čak i ideologiji da u dijalektičkoj verziji kriju obaveznosti partijskog programa »reši njenim prenošenjem u ustavni prostor«.²²⁾

6. IDEOLOGIJA BEZ USTAVA. USTAV BEZ IDEOLOGIJE.

Danas, kada Jugoslavija po četvrti put pristupa donošenju novog, celovitog teksta ustava, čista je iluzija da se može dobiti **ideoški sterilan ustav**. Naprosto, militantna i dugotrajna najeza hujecih političkih religija i eshatologija i nas i našu epohu je »učinila globalno ideoškom. Naš duh je ideoški, čak i kada je deklarativno atmifdeoški, kada je negacija ideologije«.²³⁾ Otuda, držanje na asimptotskoj udaljenosti Ustav od ideologije ima realnije izglede. (Neke pretpostavke tako ambicioznog potvhata svakako imati u vidu).

a. Ustav utemeljiti kao *Constitutio libertatis*, u izvornom značenju onog akta koji utemeljuje osnove državnog poretku, ograničava vlast (i političku samovolju) i zajamčuje slobodu.

b. Ustav empirijski orijentisati prema osnovnim pravima kao unutrašnjoustavnom predstavniku narodne suverenosti ili suverenosti građana. Primat društvenog uredenja koji u socijalističkom ustavu sledi iz metafizike proletarijata zameniti primatom subjektivnih prava kao onog partikularnog u kome je sadržan i princip opštosti političke zajednice.²²⁾

c. Napustiti slepo teorijsko i praktično stanovište o jednoj partiji (Savez komunista) kao empirijskom predstavniku interesa jedne klase (radničke klase) i time kao prirodnom inspiratoru i posredniku ustavotvorne moći. Ustvari, učiniti i jedan korak dalje; izbaciti (poimence) partiju iz ustava ali granice delovanja partija uneti u korice ustava.

d. Umesto posrednih i posredovanih izbora, Ustavom omogućiti i zajamčiti slobodne, neposredne i tajne izbore za sva predstavnička tela i društveno — političke funkcije.

e. Strukturu ustava uprostiti eliminacijom Osnovnih načela iz teksta ustava. Kao potencijalnom ustavnom blokadom pri promeni ustava, u kao »trojanskim konjem« ideologije u normativnom tkivu ustavnog teksta.

f. Ne počiniti još jednu kardinalnu grešku povodom samoupravljanja. Ustavom ga niti nepotrebno favorizovati a niti brzopletno eliminisati, već omogućiti njegovo uspostavljanje i razvoj, kao i svaku drugu formu političkog, ekonomskog i demokratičnog ljudskog bivstvovanja.

Najzad i o onoj drugoj napomeni: ideologija bez ustava. Objasnio bih to krilaticom: »ni sa ustavom nije lako a bez njega, ko zna kako«. Jeretički zvuči misao o privremenoj suspenziji ustava (i ako je on po mnogim drugim spoljnim znacima faktički gotovo suspendovan) da bi se budući ustav rasteretio ideologije. Ali u tome ima i neke istine. Naime, kao što mudri arhitekti, najpre snime staze i linije kretanja ljudi i dokoličara u nekom velikom parku, pa onda projektuju prema tome njegovo uredenje, tako bi u istu svrhu period »gipkije« ustavnosti pogodovao konačno onom pravom u materijalnom smislu čvrstom i ideologiji odolevajućem ustavu.

1. Rezonovanje iz književnog intelektualnog kruga: »U osnovi radi se o dosta jednostavnim stvarima. Recimo najprije da je socijalizam jedna *ideoška konceptacija*. Realizirajući se kao ideja on postaje organizacija, te se tako, mame, ili više nužno, pretvara u hijerarhiju koja se opet razlaže u »društvene pozicije«, »karriere«, »situacije« i sl. Tu se... čovjek može uspinjati i slaziti, gubiti i čuvati stečene pozicije, pri čemu, naravno, igraju ulogu sve ljudske slabosti: tistina, napast moći, i katkad manjka ginjenja onih koji se domognu vlasti«, naročito Glupost...«

2. Karl Marks: Pismo Vajdemajeru. U knjizi: Marksizam — misao savremene epohe, Drugi tom, Beograd, Službeni list SFRJ, 1976, s. 55.

3. Isto.

4. Lešek Kolavski: Glavni tokovi marksizma, III, Beograd, BIGZ, 1985, s. 100.

5. Isto, s. 101—2.

6. Milenko Perović: Da li je moguć socijalizam? Moguć je jer jeste — jeste jer je moguć, »Student«, Novi Sad, br. 1 (322), god. XIX, mart/april 1990, s. 7.

7. Ljubomir Kliković, Slobodan Samardžić: Monokratija i haos, »Književne novine«, Beograd, br. 788—789, god. XLII, 15. decembar 1989 i 1. januar 1990, s. 4.

8. Emil M. Šlora: Kratak pregled raspadanja, Novi Sad, Matica srpska, 1972, s. 7.

9. Svetozar Stojanović: Od marksizma do etatizma sa ljudskim licem, Beograd, Filozofsko društvo Srbije, 1987, s. 98.

10. Isto, s. 98—9.

11. Isto, s. 99.

12. Isto, s. 93.

13. Kao pod: (7), s. 4.

14. Kao pod: (13), s. 4.

15. Ustavi SFRJ i Ustav FNRJ, Program SK.

16. Radivoj Stepanov: Aporetička savremena jugoslovenske ustavnosti, »Pisac«, Novi Sad, god. I, br. 1, 25. XII 1989, s. 31 (fragment).

17. Lidija R. Basta: Aktuelni socijalizam kao predustavno stanje, ili: da li je ustav (kao politika načina prava) moguć u socijalizmu?, »Savremenost«, Novi Sad, god. XVIII, br. 170, decembar 1988, s. 21 (teza: 7).

18. Zoran Đindjić: Jugoslavija kao nedovršena država, Novi Sad, Književna zajednica Novog Sad, 1988, s. 109.

19. Isto, s. 108.

20. Isto, s. 123.

21. Dobrica Čosić: Tirania laži. U knjizi: Stvarno i moguće, Ljubljana — Zagreb, »Cankarjeva zaščita«, 1988, s. 184 — 5.

22. Vidi kao pod: (18), s. 123.